

43. Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 3.; Коваль М. В. Фашистська політика духовного, морально-політичного подавлення населення України у її крах (1941 – 1944 гг.) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов / ред. кол. : М. В. Коваль и др. – К., 1988.

44. Мельников Д. Е. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945. – М., 1989.

45. Кузьмин С. Т. Сроку давности не подлежит: [о фашистских преступлениях]. – М., 1986.

46. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К., 1985.

А.М. Крилова

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Важливою складовою дослідження землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є описово-статистичні джерела. Аналіз описово-статистичних джерел передбачає врахування регіональних особливостей динаміки землеволодіння та землекористування, що зумовлено як різноманітним шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу поселення. Територія Північного Приазов'я, яка визначається кордонами Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії, а також Бахмутського, Олександрівського та Маріупольського повітів Катеринославської губернії, є регіоном, який освоювався протягом різних історичних епох за досить різних політичних умов, що і зумовило появу на його території різних форм землеволодіння та землекористування.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектору, з перетворенням землі на об'єкт купівлі та продажу, важливе значення має історичний досвід, який відображено у формуванні землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї.

Дослідження описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї реалізувалося переважно через вивчення аграрних відносин на території Південної України. В основному аналіз джерел дослідниками здійснювався для висвітлення: 1) економічних питань; 2) землеволодіння окремих етнічних груп; 3) соціально-економічного стану окремих регіонів на рівні повіту, губернії або всієї Південної України.

Перші праці з історії аграрних відносин на території Південної України, що дають динамічну картину розвитку землеволодіння та землекористування, з'являються в другій половині ХІХ ст. Серед таких робіт слід відзначити монографію В. Постникова, а також праці М. Неручева, А. Логінова, М. Є. Земцова [1 – 4]. На початку ХХ ст. з'являються перші спроби критичного аналізу описово-статистичних джерел. Насамперед це праці В. Святловського та З. М. і М. А. Свавицьких [5; 6].

Для дослідників середини ХХ ст. характерне використання описово-статистичних джерел для

вирішення питань кризи феодално-кріпосницької системи. Із робіт цього періоду вирізняються матеріали міжреспубліканських симпозіумів з аграрної історії Східної Європи М. Максименко, М. Симонової, О. Кошицького, С. Бороваго [7 – 9].

З 1970-х років починають з'являтися перші джерелознавчі студії щодо статистичних джерел, серед яких окрема увага приділялася описово-статистичним. До земельних переписів у джерелознавчих студіях зверталися Д. Тарасюк [10] та А. Зубко [11]. Особливе місце в дослідженні описово-статистичних джерел належить представникам московської школи І. Ковальченко [12].

Серед сучасних дослідників описово-статистичних джерел слід відзначити дослідження А. Бойка, І. Петrenchенко, І. Бондаренко, Н. Суревої, Н. Темірової [13 – 17].

На початку 1990-х рр. Інститутом української археографії та джерелознавства було започатковано видання описово-статистичних джерельних комплексів. У межах цього проекту було видано описи Лівобережної України та Київського, Чернігівського і Харківського намісництв [18 – 20]. У подальшому видання описово-статистичних матеріалів здійснювалося науковцями Запорізького та Подільського осередків Інституту, в результаті чого маємо археографічне опрацювання описів Степової України та Подільської губернії [21; 22].

Історіографічний доробок з історії землеволодіння та землекористування досить представницький. Разом з тим, історія описово-статистичних джерел не була головним предметом досліджень і вивчалася в межах окремих напрямів, які співіснували та доповнювали один одного. Специфічні особливості руху фондоутворення, недостатня вивченість самих джерел зумовили відсутність узагальнюючої роботи з історії аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Автор статті ставить за мету проаналізувати описово-статистичні джерела із землеволодіння та землекористування в Північному Причорномор'ї у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Описово-статистичні джерела з аграрної історії Північного Приазов'я представляють собою групу масових історичних джерел. Описово-статистичне джерело землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було визначено нами як письмовий документ, для якого характерні такі ознаки: 1) належність до двох джерельних родів – документального та описового, що зумовило наявність статистичної та описової частин; 2) варіативність якісних та кількісних ознак; 3) наявність елементів статистичного оброблення (статистичної моди, середнього арифметичного, медіани тощо); 4) наявність програми, анкети або формуляра, яка обов'язково містить питання про землеволодіння або землекористування; 5) єдина методика збирання та систематизації необхідної інформації – наявність первинних матеріалів обліку та подальше їхнє зведення у єдиний текст; 6) використання великої кількості першоджерел; 7) залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців.

Взаємодія межових установ Міністерства юстиції, державних установ земельної позики (Товариство взаємної земельної позики, Селянський та

Дворянський земельні банки), а також статистичних закладів державної статистики Центрального статистичного комітету МВС (далі – ЦСК) і земств (Таврійського та Катеринославського) була окреслена як фактор створення джерел.

До описово-статистичних джерел землеволодіння та землекористування другої половини XIX – початку XX ст. ми відносимо: матеріали земських переписів земельної власності (первинні формуляри та опубліковані збірники) [23; 24]; оціночні доповіді та звіти позикових установ [25, 83-84; 26, 11-14об; 27, 27-28] матеріали переписів земельної власності проведених ЦСК та Головним управлінням землеустрою та землеробства (первинні та опубліковані) [28-30], полюбовні сказки та геодезичні описи Спеціального межування [31; 32; 33, 7-9].

Евристичний пошук документальних джерел в українських та російських архівосховищах вівся за напрямками, визначеними під час аналізу руху документів місцевих та центральних установ Російської імперії.

Основний комплекс описово-статистичних джерел з історії землеволодіння та землекористування зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим та Державному архіві Запорізької області, а також в Російському державному історичному архіві.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим описово-статистичні джерела зберігаються у фондах Таврійської губернської креслярні та Селянського банку. Масив описово-статистичних документів земського перепису Мелітопольського повіту 1912 року зосереджено в фондах Державного архіву Запорізької області. У Російському державному історичному архіві зберігаються оціночні документи Товариства взаємної земельної позики, Дворянського та Селянського банків, а також документи земельних переписів, проведених ЦСК.

За походженням описово-статистичні джерела представлені документами землевласників та місцевих установ. До документів, складених землевласниками, належать полюбовні сказки Спеціального межування та описи землеволодіння, які подавалися разом із заявою про надання позики або під час продажу землі позиковим установам.

Документи місцевих установ формувалися в місцевих відділеннях земельних банків (оцінювачами або обов'язковими членами), губернських креслярнях (повітовими землемірами), земствах (статистиками), Губернських статистичних комітетах (далі – ГСК) (урядовцями повітів, статистиками).

У місцевих відділеннях Дворянського та Селянського банків формувалися оціночні та перевірочні описи землеволодіння і доповіді про оцінку. Повітовими землемірами створювалися геодезичні описи формального відмежування селянських наділів, а також заповнювалися подвірний та поселищний листки перепису землевпорядкованих господарств Бердянського повітів.

Земськими статистиками створювалися волосні, подвірні, общинні (поселищні), приватновласницькі та відрубні описи землеволодіння.

Урядовцями повіту та статистиками ГСК під час трьох земельних переписів 1877, 1887 та 1905 рр. створено описи приватних та надільних земель у вигляді окремих листків та списків.

Взявши за основу ознаку „тип землеволодіння” описово-статистичні джерела були систематизовані за трьома підгрупами: джерела індивідуального землеволодіння, джерела колективного землеволодіння та джерела мобілізації землеволодіння (перехід від одного типу до іншого).

У межах підгрупи джерел індивідуального землеволодіння вирізняються документи для дослідження: двору, хутору, маєтку (економії), відрубів. До підгрупи джерел колективного землеволодіння слід віднести документи для дослідження землеволодіння волості, сільського товариства (общини), спілки селян, відрубного поселення. Підгрупа джерел дослідження мобілізації висвітлює перехід від колективного до індивідуального землеволодіння, а також від індивідуального до колективного та від індивідуального до індивідуального власника.

Загальним для всіх підгруп документальних джерел є наявність трьох протоколів: початкового, основної частини та кінцевого. Основні статті формулярів: „адресна частина”, „власник”, „площа землі”, „оренда землі”, „здавання землі”. Характерними для формулярів є формули дати та підписів власників або осіб, які склали документ.

Специфічними рисами окремих формулярів є наявність статей з історії заселення та формування землеволодіння, документальні дані про площу землі. Окремо слід виділити наявність статей „опис в описі”.

З'ясування вірогідності описово-статистичних джерел з точки зору достовірності та наукового обґрунтування вирішувалося двома шляхами: вивченням історії створення та порівнянням із матеріалом першоджерел.

Достовірність первинних межових документів зумовлювалася декількома чинниками: 1) законодавчою базою, яка регламентувала особливості проведення робіт; 2) централізацією межового управління (наприклад, засвідчення межових планів та книг Межовою канцелярією відмінили тільки на початку XX ст.); 3) розвитком геодезичної техніки; 4) особами конкретних межових чиновників.

На якість матеріалів банківської оцінки значний вплив мали реальні умови та особливості збору матеріалу під час здійснення оцінки, а також жорстка підпорядкованість виконавців. Загалом за вірогідністю, матеріали державних позикових установ схожі на земську статистику. В перший період діяльності Селянського банку оцінка проводилася земськими урядовцями. З появою своїх оцінювачів у структурі Селянського банку під час оцінювання використовувалися матеріали, зібрані у попередній період. На повноту та достовірність даних впливала регламентованість проведення оцінок.

Під час переписів, що проводилися ЦСК та ГСК, первинні статистичні дані надходили від волосних писарів, які й без того були обтяжені паперовою роботою, що, без сумніву, погіршувало достовірність зібраної інформації. Це вимагає додаткової перевірки вірогідності даних щодо площі землеволодіння в окремих повітах і врахування особливостей методики збирання та оброблення інформації кожного перепису.

Результати внутрішньої та зовнішньої критичної оцінки земських, межових та банківських описів дають можливість говорити про їхню відносно високу

вірогідність. Матеріали ЦСК значно поступаються їм і зберігають вірогідність даних тільки на рівні тенденцій.

Комплексний аналіз описово-статистичних джерел, створених як місцевими, так і центральними установами, дає підстави стверджувати про необхідність залучення додаткових матеріалів для уточнення назви та площі землеволодіння земельного володіння.

Інформаційний потенціал описово-статистичних джерел, створених під час земельної оцінки, переписів та межування має широкі можливості для дослідження історії землеволодіння та землекористування.

Загальна мета, з якою створювалися джерела та схожість методики збирання статистичної інформації, зумовили відносну однотипність структури їхніх формулярів. Але у подальшому особливості оброблення статистичних даних та створення на їхній основі описів призвели до появи специфічної для кожного комплексу документів, „прихованої” інформації.

Враховуючи обсяг інформації, що містять описово-статистичні джерела, галузі їхнього використання досить різноманітні. Дані про місцезнаходження земельних ділянок дають можливість прослідкувати географію форм землеволодіння. Інформація про поширення форм землеволодіння протягом окремого відрізка часу робить можливим аналіз змін співвідношення між ними (наприклад, за площею) та виявлення окремих тенденцій у розвитку аграрних відносин на визначеній території. На основі даних про соціальний статус землевласників простежується динаміка співвідношення кількості землі у різних соціальних та етнічних груп. Інформація описово-статистичних джерел також дає змогу визначити перехід (мобілізацію) землеволодіння або його частини від одного власника до іншого, а також має важливе значення при проведенні генеалогічних досліджень.

Аналіз інформативних можливостей актуалізованої джерельної бази з історії землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я дає підстави стверджувати: 1) описово-статистичні джерела мають важливе значення для дослідження особливостей землеволодіння та землекористування; 2) наявність унікальної інформації в цих джерелах дозволяє реконструювати типові та унікальні риси землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї; 3) максимально ефективно інформація описово-статистичних джерел може бути використана у комплексі з іншими джерелами; 4) можливий комплексний підхід до використання інформації описово-статистичних джерел – створення бази даних Банку землеволодіння, основне завдання якого є накопичення інформації про конкретні землеволодіння певної території.

1. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Владимир Ефимович Постников – М., 1891. – XXXII.

2. Неручев М.В. Государственный земельный фонд Таврической губернии / Михаил Васильевич Неручев. – Симферополь, 1907.

3. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / Анатолий Логинов. – Александровск, 1905.

4. Земцов М.Е. Еврейские крестьяне. Краткий очерк экономического положения евреев-землевладельцев

Екатеринославской губернии / Михаил Евстафьевич Земцов. – СПб., 1908.

5. Святловский В.В. К вопросу о судьбах землевладения в России (статистика мобилизации земельной собственности) / Владимир Владимирович Святловский. – СПб., 1907.

6. Свамицкая З.М. Земские подворные переписи: Поуездные итоги (1880 – 1913) / З.М. Свамицкая, Н.А. Свамицкий – М.: ЦСУ СССР, 1926. – VIII.

7. Максименко М.М. Уставные грамоты Таврической губернии / М.М. Максименко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – Минск: Наука и техника, 1964.

8. Симонова М.С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895 – 3 XI 1905 г.) / М.С. Симонова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 год. – Таллин: Изд-во АН ЭССР, 1971.

9. Боровой С.Я. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период / С.Я. Боровой, А.С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1971. – Вильнюс: „Минтис”, 1974.

10. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России. Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. / Давид Аронович Тарасюк – М., 1981.

11. Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 „Историкогеография и источниковедение” / А.Н. Зубко. – К., 1988.

12. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма (источники и методы исслед.) / И.Д. Ковальченко, Т.Л. Моисеенко, Н.Б. Селунская. – М.: Изд-во МГУ, 1988.

13. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / Анатолий Васильевич Бойко. – К., 2000.

14. Петrenchенко І.Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.Є. Петrenchенко. – Київ, 2004.

15. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII - початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.В. Бондаренко. – Дніпропетровськ, 2003.

16. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004.

17. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Наталія Романівна Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.

18. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / ред. П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1989.

19. Описи Лівобережної України кін. XVIII - поч. XIX ст. / ред. П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1997.

20. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; редкол. П. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991.

21. Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 1999. – Т.10: Описи Степової України останньої чверті XVIII - початку XIX ст. / Упоряд. А. Бойко. – 2009.

22. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд. Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005.

23. Державний архів Запорізької області. – Ф. Ф-255. – Оп. 1. – Спр. 29.

24. *Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1899. – Т. 2: Александровский уезд. – 1902.*
 25. *Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – Держархів АР Крим). – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 4938.*
 26. *Російський історичний державний архів (далі – РДА). – Ф. 1483. – Оп. 1. – Спр. 30.*
 27. *Держархів АР Крим. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 219.*
 28. *РДА. – Ф. 1290. – Оп. 4. – Спр. 125, 126, 188, 189.*
 29. *РДА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 36, 86, 87, 88, 89.*
 30. *Російський державний архів давніх актів. – Ф. 1295. – Оп. 4. – Спр. 515.*
 31. *Держархів АР Крим. – Ф. 377. – Оп. 5. – Спр. 432.*
 32. *Держархів АР Крим. – Ф. 377. – Оп. 5. – Спр. 433.*
 33. *Держархів АР Крим. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 2640.*

В.М. Мельниченко

ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ ПОВОЄННОГО СЕЛА В РАЙОННІЙ ПРЕСІ (1943 – 1950 РР.)

У контексті вивчення аграрної історії, зокрема, періоду повоєнної відбудови (1943 – 1950 рр.), особливої актуальності набуває розширення джерельної бази досліджень цього важливого хронологічного відрізка життя українського села. Сповна це стосується й засобів масової інформації, які в той час на селі були представлені переважно періодичною пресою, передусім районними газетами, які за своєю специфікою були найбільш наближені до сільського життя. Окремі аспекти запропонованої до уваги теми частково відображені у науковій літературі, однак, на нашу думку, порушена нами проблематика потребує подальшого вивчення. Автор статті ставить за мету проаналізувати висвітлення життя повоєнного українського села тогочасною пресою.

Районні газети почали виходити відразу після звільнення території України від німецьких окупантів. Роботу редакцій місцевих газет доводилося відновлювати практично „з нуля”, оскільки вони зазнали великих втрат внаслідок окупації: частина журналістів загинула під час війни, інші перебували в діючій армії або в евакуації. Майже все поліграфічне обладнання було знищено або вивезене.

Однією з перших вдалося налагодити роботу редакції районної газети в Хоролі Полтавської області. Вже в жовтні 1943 р. вийшов її перший номер, віддрукований в Харкові, тому що власної поліграфічної бази газета ще не мала [1, 74]. А вже в листопаді 1943 р. районні газети виходили у 18 районах області невеликим накладом у 500 примірників. В інших районах за відсутності паперу випуск газет відновити не вдалося [2, 76 – 77].

У Дніпропетровській області на кінець 1945 р. тираж усіх районних газет складав 45 тис. примірників [3, 29]. І в наступні роки тиражність „районки” Дніпропетровщини зростала повільно – в 1949 р. їх сумарний тираж складав 52 тис. примірників [4, 424].

Для сільського населення районні газети були основним джерелом інформації. Так, у Драбівському районі Полтавської (нині – Черкаської) області в 1944 р. з 750 примірників накладу районної газети 650 газет отримували сільські жителі. Крім того селяни отримували 333 примірники центральних та республіканських, 169 обласної газети [5, 71 – 72].

Усі без винятку районні газети, що поширювалися у сільській місцевості у повоєнні роки, були органами райкомів КП (б) України та районних рад депутатів трудящих і відповідно контролювалися ними. Їх зміст відзначався надмірною заідеологізованістю, про що можна судити навіть з характерних для того часу однотипних назв районних часописів: „Жовтневий шлях” (Щорськ), „Сталінським шляхом” (Покровське), „Сталінець” (Юр’ївка), „Червоний лан” (Лихівка) Дніпропетровської області, „Ленінський шлях” (Велика Багачка), „Будівник соціалізму” (Гадяч) Полтавської області.

Працюючи в рамках жорсткого ідеологічного регламенту, редакційні колективи „районки” подавали газетний матеріал практично за однією схемою – пріоритет мала обов’язкова офіційна інформація про події загальносоюзного і республіканського рівня (партійні та урядові рішення, найважливіші міжнародні події), а також матеріали, в яких аналізувалися місцеві проблеми і ставилися партійні завдання виробничого та ідеологічного характеру. Такі матеріали, як правило, розміщувалися на перших сторінках.

Наприклад, в районній газеті „Переможець” (Кобеляки Полтавської області) у січні 1945 р. на першій сторінці було вміщено повідомлення Радянського Інформбюро про становище на фронтах, наказ Верховного Головнокомандуючого про подяку військам, які відзначилися у боях під Кенігсбергом, лист-подяка з діючої армії від генерала Ліподаєва комсомольцям району, які брали участь у зборі коштів на будівництво танкової колони „Комсомолец Полтавщини”. На цій же сторінці – інформація про підписання угоди про перемир’я з Угорщиною, а також місцева хроніка про роботу відновлених сільських клубів і хат-читалень [6, 1]. Інша районна газета „Будівник соціалізму” (Гадяч Полтавської області) у квітні 1948 р. першу сторінку присвятила передовій статті під назвою „Політично-масова робота в період весняної сівби” та матеріалам з характерними для того часу заголовками – „Всі сили на завершення сівби цукрових буряків”, „Наслідуйте приклад передових колгоспів”. Крім того підбірка коротких інформацій повідомляла читачам про те, що в районі будується п’ять цегельних заводів, відбувся міжрайонний семінар зоотехніків, рай бібліотека придбала нові книги, а учні Гадяцької школи № 2 посадили 636 дерев [7, 1].

На сторінках районних газет системно і послідовно висвітлювалися проблеми сільськогосподарського виробництва – робота колгоспів, машино-тракторних станцій, інших підрозділів аграрного профілю. Регулярно публікувалися зведення про хід сільськогосподарських робіт у розрізі окремих господарств. Такий, насичений статистичними викладками матеріал давав можливість аналізувати виробничі процеси як в окремих колгоспах, так і в районах. Суттєво доповнювали картину інформаційні статті і замітки про хід польових робіт, стан справ у тваринництві.

Вся інформація виробничого характеру загалом відображала напружену роботу колгоспників, називала тих, хто сумлінно працює на різних ділянках господарства. Хоча в більшості випадків буденна і нелегка праця селян штучно і пафосно прив’язувалася до виконання соціалістичних зобов’язань, партійних